

Received: 19.07.2021
Accepted: 29.07.2021
Published: 30.09.2021

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2021, XXI, z. 3: s. 73-85
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.7554
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Kamila Marlena Ziemian*
Nr ORCID: 0000-0002-1365-6960

HEJT INTERNETOWY JAKO ZNIEWAGA ORAZ ZNIESŁAWIENIE

INTERNET HATE AS AN INSULT AND DEFAMATION

Streszczenie: Rozwój nowoczesnych technologii i cyfryzacja społeczeństwa wpłynęły na powstanie negatywnego zjawiska społecznego, jakim jest hejt internetowy. *Modus operandi* hejterów internetowych, polegający na zamieszczaniu krytycznych, ośmieszających, obelżywych wypowiedzi za pomocą narzędzi internetowych skutkuje ludzającym przekonaniem o bezkarności sprawcy, dlatego też hejt internetowy został uznany za współczesny trend środowiska internetowego, mający negatywny wpływ na społeczeństwo. W doktrynie pojawiło się zatem pytanie, czy z uwagi na skalę hejtu internetowego ustawodawca nie powinien dokonać jego penalizacji. Celem niniejszego artykułu jest analiza narzędzi proponowanych przez obecne brzmienie przepisów prawa karnego, pozwalających na skuteczną walkę z powyższym zjawiskiem społecznym. Autorka dokona analizy typów przestępstw, których znamiona może wypełniać hejt internetowy, skupiając swoją uwagę na wartościach chronionych przez system prawa karnego. W toku publikacji zostanie podjęta próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy obecne brzmienie przepisów kodeksu karnego w sposób wystarczający penalizuje, zapobiega i umożliwia ściganie sprawców hejtu internetowego, czy też konieczne jest wprowadzenie zmian do treści kodeksu karnego.

Słowa kluczowe: hejt internetowy, zjawisko społeczne, penalizacja, kodeks karny

Summary: The development of modern technologies and the digitization of society contributed to the emergence of a negative social phenomenon such as internet hate. The modus operandi of Internet haters, consisting in posting critical, ridiculing, insulting statements with the use of Internet tools, results in a deceptive belief in the perpetrator's impunity, which is why Internet hate has been hailed as a modern trend of the Internet environment, having a negative impact on society. Therefore, the doctrine raised the question whether the legislator should not penalize it due to the scale of internet hate. The aim of this article is to analyze the tools proposed by the current wording of criminal law, allowing for an effective fight against the above social phenomenon. The author will analyze the types of crimes, the features of which can be fulfilled by internet hate, focusing her attention on the values protected by the criminal law system. In the course of the publication, an attempt will be made to answer the question whether the current wording of the provisions of the Penal Code suf-

* mgr; doktorantka, Katedra Prawa Karnego, Instytut Nauk Prawnych, Polska Akademia Nauk. Źródła finansowania publikacji: środki własne autorki; e-mail: KamilaZiemian@interia.pl

ficiently penalizes, prevents and enables the prosecution of perpetrators of internet hate, or whether it is necessary to introduce changes to the content of the Penal Code.

Keywords: internet hate, social phenomenon, penalization, the Penal Code

WSTĘP

Rozwój nowoczesnych technologii i postępująca cyfryzacja wykształciły nowe trendy w społeczeństwie w postaci zjawisk społecznych i kulturowych – hejtu internetowego, trollingu internetowego i mowy nienawiści, które stały się swoistym wyzwaniem nie tylko dla dziedziny nauki, jaką jest socjologia¹, ale i również dla prawa karnego, bowiem prawo karne z uwagi na swoje funkcje – sprawiedliwościową, ochronną, gwarancyjną, represyjną i kompensacyjną – powinno dostosowywać się do nowych zjawisk społecznych². To zjawiska społeczne, pojmowane jako stosunki międzyludzkie, od lat kształtowały treść prawa karnego, czym w świetle zasady oportunisty (niskiej społecznej szkodliwości czynu) penalizowane winny być tylko zjawiska społeczne negatywne dla społeczeństwa³.

W opracowaniu zostaną ocenione instrumenty prawa karnego, służące ściganiu hejtu internetowego, w celu udzielania odpowiedzi na pytanie, czy niezbędna jest penalizacja hejtu internetowego, czy też obecne brzmienie przepisów kodeksu karnego pozwala na skuteczną walkę z powyższym zjawiskiem społecznym.

DEFINICJA HEJTU INTERNETOWEGO

Słowo „hejt” pochodzi od angielskiego słowa *hate*, co oznacza nienawiść lub nienawidzić. Słownikowa definicja słowa „hejt” interpretuje pojęcie jako obraźliwy i agresywny komentarz internetowy lub mówienie w sposób wrogi i agresywny na jakiś temat lub o jakiejś osobie, zaś słowo „hejter” oznacza osobę wyrażającą opinie pełne nienawiści i agresji⁴.

Nie istnieje legalna definicja hejtu. Sądy powszechne i administracyjne rzadko posługują się słowem hejt, a w sentencjach i w uzasadnieniach nie dokonują jego interpretacji i nie wyjaśniają, na czym ono polega czy też jakie są jego znamiona⁵.

Próba zdefiniowania pojęcia hejtu została podjęta przez socjologów – pod pojęciem hejtu internetowego rozumieją oni zjawisko społeczne/kulturowe, polegające na dewiacyjnym zachowaniu, objawiającym się w używaniu obelżywego, częstokroć wulgarnego języka, pogardliwej ocenie różnych zjawisk, obrażaniu i znieważaniu zarówno rozmówców, jak i innych podmiotów, wyraża-

¹ Socjologia jest dziedziną nauki zajmującą się społeczeństwem i zjawiskami, jakie mają wpływ na społeczeństwo i jakie zachodzą w społeczeństwie, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/socjologia;3977137.html> [dostęp: 2.03.2020].

² J. Lachowski, A. Marek, *Prawo karne. Zarys problematyki*, Warszawa 2018, s. 25-26.

³ T. Mielcarek, *Znikoma społeczna szkodliwość czynu w praktyce prokuratorskiej i sądowej*, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/09/Kondrad-Mielcarek-Znikoma-szkodliwosc-C5%9B%C4%87-spo-C5%82eczna-czynu-195.pdf> [dostęp: 2.03.2020].

⁴ Słownik języka polskiego sjp, <https://sjp.pl/hejt> [dostęp: 25.02.2020].

⁵ Przykład: wyrok Sądu Rejonowego w Raciborzu z dnia 17 października 2016 r., sygn. akt II K 157/16, Lex nr 2172641; wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 6 czerwca 2019 r., XV C 961/18 Lex 2721196; wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 12 września 2018 r., sygn. akt I ACa 1720/17, Lex nr 2668675.

niu agresji pod ich adresem podczas dyskusji internetowych lub na portalach społecznościowych. Hejt internetowy narusza powszechne, przyjęte przez społeczeństwo normy nieformalne, pojmowane jako kultura słowa, kultura osobista, zasady grzeczności, jak również normy prawne, chroniące godność ludzką, która w świetle art. 30 Konstytucji jest przyrodzona, niezbywalna i nienaruszalna, a w konsekwencji stanowi źródło wolności i praw człowieka. Treści hejtu internetowego nie są obiektywnie wyrażoną opinią, nie wnoszą merytorycznych argumentów do dyskusji, nie są również konstruktywną wymianą poglądów, zaś jedynym jego celem jest ośmieszenie, obrażenie, znieważenie określonego podmiotu lub określonej grupy osób⁶. Hejt internetowy jest „produktem ubocznym” społeczeństwa ery cyfrowej⁷ i stanowi formę przemocy werbalnej w cyberprzestrzeni⁸. Hejt internetowy może przybierać również formę graficzną, prezentując często ośmieszające określonego adresata lub adresatów obrazki znane pod określeniem memy internetowe⁹. Proponowano następujące nazewnictwo alternatywne dla zjawiska hejtu internetowego: przemoc werbalna, agresja elektroniczna, mowa agresji, język wrogości, wredna mowa¹⁰.

Temat artykułu wymaga jednak przytoczenia definicji hejtu internetowego pod kątem znamion czynów zabronionych, które zjawisko społeczne może wypełniać. Tym samym hejt internetowy jest formą zniesławienia, zniewagi lub groźby bezprawnej, polegającym na wulgarnym, łamiącym zasady etyczne oraz moralne wyrażaniu swoich opinii oraz komentarzy za pomocą internetu, których celem jest poniżenie adresatów opinii lub osób biorących udział w dyskusji¹¹.

Modus operandi hejterów internetowych polega na zamieszczeniu negatywnej, ośmieszającej, krytycznej treści za pomocą narzędzi internetowych oraz komunikatorów internetowych (Messenger), portali społecznościowych (Facebook, Twitter, Instagram), stron www czy też blogów¹².

KWALIFIKACJA PRAWNA HEJTU INTERNETOWEGO

W świetle definicji przyjętej na potrzeby artykułu hejt internetowy może przybrać formę zniesławienia (art. 212 § 1 i § 2 kk), zniewagi (art. 216 § 1 i § 2 kk) oraz przepisów *lex specialis* do przestępstwa zniewagi, groźby bezprawnej (art. 190a kk, art. 191 § 1 kk), a także mowy nienawiści (art. 256 § 1 kk).

Przestępstwo hejtu internetowego wyczerpuje również znamiona art. 141 kodeksu wykroczeń. Ze względu na szeroki zakres materii niniejsze opracowanie będzie ograniczało się do analizy zjawiska hejtu internetowego pod kątem wypełnienia znamion przestępstw zniesławienia i zniewagi – zarówno typów podstawowych, jak i kwalifikowanych.

⁶ M. Juza, *Hejterstwo w komunikacji internetowej: charakterystyka zjawiska, przyczyny i sposoby przeciwdziałania*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2015, s. 29-33.

⁷ J. Dynkowska, N. Lemann, M. Wróblewski, A. Zatora, *Hejterstwo. Nowa praktyka kulturowa? Geneza. Przypadki. Diagnozy*, Łódź 2017, s. 9-10.

⁸ A. Leszczuk-Fiedziukiewicz, *Czy hejt i mowa nienawiści staną się normą? Społeczne uwarunkowania zachowań dewiacyjnych w internecie*, Białystok 2018, s. 100-103.

⁹ Poradnik internetowy przedsiębiorcy, 2008 rok, <https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-co-to-jest-mem-internetowy> [dostęp: 29.02.2020].

¹⁰ M. Juza, *Hejterstwo w komunikacji internetowej...*, s. 29-33.

¹¹ Definicja została zaproponowana przez autorkę artykułu.

¹² O. Wasiuta, R. Klepka, *Vademecum bezpieczeństwa informacyjnego*, tom 2, Kraków 2019, s. 403.

HEJT INTERNETOWY JAKO ZNIESŁAWIENIE – ART. 212 § 1 ORAZ § 2 KK

Aby zakwalifikować hejt internetowy jako zniesławienie, jego treść musi być wymierzona w cześć zewnętrzną (przedmiotową) odbiorcy, pojmowaną jako wartość, którą dana osoba posiada w pojęciu innych ludzi¹³. Artykuł 212 kk chroni cześć i godność osoby pomawianej o postępowanie lub właściwości, które są sprzeczne z prawem, z zasadami etyki, w tym etyki zawodowej¹⁴, zatem treść hejtu internetowego musi godzić w powyższe wartości. Adresatami hejtu internetowego mogą być osoby fizyczne, grupy osób, instytucje, a także jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej – katalog osób dotkniętych przestępstwem z art. 212 kk ma charakter otwarty, aczkolwiek z ochrony ww. artykułu nie korzysta osoba zmarła, bowiem w tym przypadku nie można mówić o czci człowieka¹⁵.

Hejt internetowy będzie wypełniał znamiona zniesławienia, jeżeli adresatem hejtu będzie osoba, której zarzut dotyczy, przy czym pokrzywdzony musi posiadać pełne zdolności do rozpoznania treści zniesławiającej wypowiedzi¹⁶.

Hejt internetowy – zakwalifikowany jako zniesławienie – musi zawierać znamiona charakterystyczne dla pomówienia. Pod pojęciem pomówienia kryje się wypowiedź negatywna, odnosząca się do postępowania lub do właściwości, które mogą poniżyć dany podmiot w opinii publicznej lub narazić na utratę zaufania niezbędnego dla osiągnięcia określonego celu lub rodzaju działalności, zatem hejt internetowy, zawierający nieprawdziwe informacje, będący pogłoską, podejrzeniem, twierdzeniem ogólnikowym oraz niejednoznacznym, stanowi zniesławienie¹⁷. Jednak czynność sprawcza hejtu internetowego, stanowiącego zniesławienie, polegać może zarówno na twierdzeniu okoliczności, jak i na przeinaczeniu okoliczności prawdziwej¹⁸, przy czym treść hejtu musi dotyczyć faktu, a nie opinii¹⁹. Sprawca nie musi odwoływać się do konkretnych, jasno określonych faktów, może on powołać się w toku wypowiedzi na wydarzenia ogólne²⁰. Sprawca hejtu internetowego, stanowiącego zniesławienie, nie musi być autorem zniesławiających treści, gdyż wystarczy, aby dokonywał on pomówienia na podstawie informacji uzyskanych od osoby trzeciej. Art. 212 kk nie statuuje przesłanki osobistej znajomości sprawcy przestępstwa z pokrzywdzonym – hejter internetowy zatem nie musi znać osobiście pokrzywdzonego²¹.

Brak wskazania pokrzywdzonego z imienia i nazwiska w treści hejtu internetowego nie wyklucza odpowiedzialności sprawcy na gruncie art. 212 kk, bowiem przesłanką kryminalizującą jest brak wątpliwości, jakiego podmiotu treść hejtu internetowego dotyczy, zatem wystarczy, że sprawca wskaże okoliczności, cechy oraz inne właściwości indywidualizujące pokrzywdzonego²².

¹³ M. Mozgawa, *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany do art. 212 kk*, Warszawa 2019, s.711-728.

¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2015 r., sygn. akt V KK 301/14, Lex 1663833.

¹⁵ M. Mozgawa, *Kodeks karny...*, s. 711-728.

¹⁶ W. Wróbel, A.Zoll, *Kodeks karny. Część szczególna*, tom II: *Część II. Komentarz do art. 212 – 277d kk*, Warszawa 2017, s. 27-54.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 września 1938 r., III K 3152/37, Zb. Orz. 1939, poz. 29.

¹⁹ Postanowienie Sądu Najwyższego z 17.08.2016 r., IV KK 53/16, Lex nr 2087823.

²⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 listopada 1933 r., sygn. akt III K 1037/33, OSN(K) 1934/4/55.

²¹ M. Mozgawa, *Kodeks karny...*, s. 711-728.

²² Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 23 grudnia 1924 r., II K 2249/24, OSN(K) 1924/2/231.

Rolą zniesławienia jest wpływ na opinię innych osób lub grup co do podmiotu zniesławionego, utrata ich zaufania do pokrzywdzonego, zatem nie dojdzie do zniesławienia, jeżeli odbiorcą nieprawdziwej treści będzie wyłącznie jej adresat, gdyż treść musi dotrzeć jeszcze chociażby do jednej osoby, niebędącej adresatem²³. Hejt internetowy, w celu zakwalifikowania do zniesławienia, musi wpływać negatywnie na opinię odbiorców treści wobec pokrzywdzonego lub też powodować utratę zaufania przez odbiorców do pokrzywdzonego, przy czym odbiorcą hejtu internetowego musi być jeszcze co najmniej jedna osoba, oprócz pokrzywdzonego.

Kwalifikowaną postacią zniesławienia, co jest istotne z uwagi na hejt internetowy, jest posłużenie się przez sprawcę środkami masowego komunikowania się. Mowa tutaj o ogólnodostępnych środkach, za pomocą których współcześnie odbywa się przekazywanie informacji. Trybunał Konstytucyjny orzekł, iż do środków masowego przekazu kwalifikują się te, które wiążą się z istnieniem masowego odbiorcy, istnieniem aktualności i krótkotrwałości udostępnianych informacji, publicznego dostępu do niej, a także z szybką dezaktualizacją informacji²⁴.

W doktrynie prawniczej toczy się dyskusja, czy do środków masowego komunikowania się zalicza się internet, będący środowiskiem hejtu internetowego. Internet jest środkiem masowego komunikowania, o jakim mowa w art. 212 § 2 i 216 § 2 kk, za pomocą którego sprawca może dopuścić się zarówno zniesławienia, jak i znieważenia²⁵. Ze względu na różnorodny sposób komunikowania się i uzyskiwania przy wykorzystywaniu globalnej sieci internetu informacji, nie każdy przekaz zniesławiający za jej pośrednictwem będzie kwalifikowany do art. 212 § 2 kk²⁶. Sposób docierania do odbiorcy informacji pozwala na podzielenie internetu na taki, który służy przekazywaniu wiadomości do nieokreślonego kręgu podmiotów i do ściśle określonego kręgu podmiotów. O pierwszym rodzaju internetu można mówić, kiedy treści umieszczone są na dostępnych witrynach internetowych www, portalach społecznościowych czy też blogach internetowych. Przykładem drugiego rodzaju internetu jest poczta elektroniczna, i kiedy jej właścicielem i wyłącznym adresatem jest jedna osoba, nie można mówić o spełnieniu przesłanek z art. 212 § 2 kk. Sytuacja jak wyżej ma również zastosowanie do komunikatorów internetowych oraz czatów²⁷, zatem hejt internetowy umieszczony za pomocą poczty elektronicznej lub komunikatora internetowego, gdzie odbiorcą zarzutu jest wyłącznie adresat, nie będzie mógł być kwalifikowany jako działanie przestępne z art. 212 § 2 kk.

Zarówno typ podstawowy, jak i kwalifikowany zniesławienia jest powszechnym przestępstwem (może zostać popełniony przez każdego bez względu na właściwości)²⁸, zatem hejt internetowy może zostać popełniony przez każdego. Zniesławienie jest przestępstwem formalnym, co oznacza brak wymogu zaistnienia skutku w postaci poniżenia pomawianego podmiotu w opinii publicznej, bądź też utraty wobec niego zaufania potrzebnego dla danego stanowiska, zawodu lub rodzaju działalności, przy czym hejt internetowy musi być zdalny do wywołania

²³ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 26 lutego 2018 r., sygn. akt VI ACa 1576/16, Lex 2578915.

²⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2016 r., sygn. akt P 10/06.

²⁵ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 2008 r., sygn. akt III K 234/07, Orzecznictwo Sądu Najwyższego – Izba Karna i Wojskowa 2008/9/69.

²⁶ W. Wróbel, A. Zoll, *Kodeks karny...*, s. 27-54.

²⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 listopada 2014 r., sygn. akt V KK 231/14, Lex 1583243.

²⁸ W. Wróbel, A. Zoll, *Kodeks karny...*, s. 27-54.

ww. skutku²⁹. Hejt internetowy kwalifikowany jako zniesławienie można popełnić wyłącznie przez działanie, umyślnie zarówno w zamiarze bezpośrednim, jak i ewentualnym, co oznacza, że hejter internetowy posiada świadomość, że wypowiedź posiada charakter zniesławiający³⁰.

Ocena hejtu internetowego, jako spełniającego przesłanki zniesławienia, może być dokonana wyłącznie w drodze dokładnej analizy treści wypowiedzi, przy uwzględnieniu okoliczności jej sformułowania i miejsca umieszczenia. Złożoność przestępstwa zniesławienia nie pozwala na stworzenie jednolitego i uniwersalnego wzorca treści, która w sposób wyczerpujący realizowałaby znamiona art. 212 kk. Oceny, czy doszło do spełnienia przesłanek z art. 212 kk, każdorazowo dokonuje orzekający sąd, przy uwzględnieniu specyficznych i wyjątkowych okoliczności faktycznych występujących w sprawie³¹.

Ściganie przestępstwa zniesławienia zarówno w typie podstawowym, jak i kwalifikowanym następuje z oskarżenia prywatnego (art. 212 § 4 kk)³², co w zakresie hejtu internetowego rodzi duże problemy w ustaleniu osoby sprawcy, bowiem pokrzywdzony, niebędący podmiotem profesjonalnym oraz nieposiadający odpowiednich narzędzi materialno-technicznych, nie jest w stanie ustalić tożsamości sprawcy przestępstwa. O powyższym problemie będzie mowa w końcowej części artykułu.

Zniesławienie w typie podstawowym jest zagrożone alternatywnie następującymi środkami karnymi: grzywną od 10 do 540 stawek dziennych oraz karą ograniczenia wolności od 1 miesiąca do lat 2. Z kolei kwalifikowana postać zniesławienia, tj. dokonana za pomocą środków masowego komunikowania się, zagrożona jest również karą pozbawienia wolności od 1 miesiąca do 1 roku. Art. 212 § 3 kk przewiduje możliwość orzeczenia nawiązki wobec sprawcy przestępstwa zniesławienia zarówno w typie podstawowym, jak i kwalifikowanym na rzecz pokrzywdzonego, Czerwonego Krzyża lub na cel społeczny wskazany przez pokrzywdzonego³³. Ustawodawca w art. 215 kk na wniosek pokrzywdzonego przewidział również możliwość podania wyroku do publicznej wiadomości³⁴.

HEJT INTERNETOWY JAKO ZNIEWAGA – ART. 216 § 1 I § 2 KK

Hejt internetowy będzie wypełniał znamiona zniewagi, jeżeli jego treść będzie dotyczyła godności osobistej człowieka (czci wewnętrznej), pojmowanej jako poczucie własnej wartości, przynależnej każdemu człowiekowi. Hejt internetowy, stanowiący zniewagę, może być wymierzony w każdego człowieka – osobę fizyczną, przy czym musi to być podmiot zindywidualizowany – bez względu na jej wiek, płeć, pochodzenie, status społeczny czy inne właściwości. Z ochrony przewidzianej art. 216 kk nie korzysta osoba zmarła, poza wyjątkiem, że obelżywymi wypowiedziami o osobie zmarłej sprawca zmierza do znieważenia osoby żyjącej, co zwłaszcza dotyczy osób najbliższych zmarłemu, zatem treść hejtu internetowego wymierzona przeciwko osobie zmarłej, bez zamiaru znieważenia osoby żyjącej, nie będzie kwalifikowana jako zniewaga³⁵.

²⁹ Ibidem.

³⁰ M. Mozgawa, *Kodeks karny...*, s. 711-728.

³¹ Ibidem.

³² Art. 212 § 4 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 1014).

³³ W. Wróbel, A. Zoll, *Kodeks karny...*, s. 81-95.

³⁴ M. Filar, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. V, Warszawa 2016, s. 1324-2325.

³⁵ A. Marek, *Kodeks karny. Komentarz do art. 216*, wyd. 5, Warszawa 2010, s. 479-489.

Art. 216 kk *expressis verbis* nie wskazuje sposobów zachowania się sprawcy, używając ogólnikowego określenia *znieważa*. Pod pojęciem zniewagi kryje się zachowanie uwłaczające godności ludzkiej, wyrażające lekceważenie czy też pogardę dla osoby fizycznej, zatem istota zniewagi sprowadza się do zachowania, które według kulturowych i społecznych ocen stanowi wyraz pogardy i uwłaczania czci drugiego człowieka. Zniewaga wyraża się przez ublżenie komuś i przez obraźliwe zachowanie się w stosunku do drugiej osoby³⁶. Najczęściej zniewaga przyjmuje formę wypowiedzi, przedstawienia wizerunku (karykatury), symbolu, znaku czy też gestu. W przypadku przestępstwa zniewagi nie ma znaczenia to, czy adresat zarzutu zdolny jest do odebrania treści zniewagi, poniżającej jego godność³⁷. Hejt internetowy, stanowiący zniewagę, zatem nie musi przybierać formy werbalnej (słownej), może mieć formę graficzną, stanowić gest, ważne jednak, aby tak przekazywana przez sprawcę treść miała na celu ublżenie komuś, wyrażenie pogardy oraz naruszenie godności ludzkiej, co jest sprzeczne z normami społeczno-kulturowymi.

Art. 216 § 1 kk pozwala na wyodrębnienie trzech modalnych odmian typu podstawowego przestępstwa zniewagi: a) zniewagi bezpośredniej – znieważenie w obecności osoby znieważonej, b) zniewagi dokonanej pod nieobecność osoby znieważonej, lecz publicznie, c) zniewagi zaocznej – zniewagi dokonywanej pod nieobecność osoby znieważonej i niepublicznie, lecz w zamiarze sprawcy, aby dotarła do tej osoby.

Zniewaga opisana w pkt a) wskazuje na bezpośredniość odbioru treści hejtu internetowego sprawcy przez pokrzywdzonego. Obecność w tym przypadku nie ogranicza się wyłącznie do czynnika fizycznego, gdyż ww. forma zniewagi może zostać dokonana za pomocą telefonu komórkowego lub internetu. Podstawowy typ zniewagi nie wprowadza konieczności, aby zachowanie sprawcy było skierowane wprost do pokrzywdzonego. Treść zniewagi sprawca może przekazać w obecności pokrzywdzonego, lecz adresatem może być osoba trzecia. Reasumując: hejt internetowy może stanowić przestępstwo zniewagi bezpośredniej, bowiem internet może prowadzić do bezpośredniości odbioru treści przez adresata³⁸.

Zniewaga określona w pkt b) może być zrealizowana pod nieobecność pokrzywdzonego, lecz publicznie. Hejt internetowy zatem może przybierać formę zniewagi dokonanej pod nieobecność osoby znieważonej, lecz publicznie, bowiem treść może zostać zamieszczona na forum internetowym, portalu społecznościowym, podczas nieobecności osoby pokrzywdzonej. W takich sytuacjach odbiorcą hejtu internetowego będzie nie tylko pokrzywdzony, lecz i inni użytkownicy, co pozwala na stwierdzenie, iż hejt internetowy został zamieszczony w miejscu publicznym. Jednak do powyższej podkategorii nie będzie kwalifikowany hejt internetowy wysłany za pomocą poczty elektronicznej lub aplikacji typu messenger, gdzie jedynym odbiorcą zarzutu jest pokrzywdzony.

Ostatnia forma zniewagi polega na działaniu sprawcy pod nieobecność pokrzywdzonego i niepublicznie, ale *modus operandi* sprawcy musi wskazywać na zamiar, aby zniewaga dotarła do pokrzywdzonego. Zatem do powyższej kategorii zniewagi może być kwalifikowany hejt internetowy dokonany za pomocą poczty elektronicznej lub innego komunikatora, gdzie odbiorcą treści nie jest pokrzywdzony, jednak sprawca posiada świadomość, iż

³⁶ A. Zoll, *Kodeks karny. Część szczególna*, tom II: *Komentarz do art. 117-277 kk*, wyd. IV, Warszawa 2013, s. 30-70.

³⁷ A. Marek, *Kodeks karny...*, s. 479-489.

³⁸ M. Mozgawa, *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2021, s. 753-771.

odbiorca hejtu internetowego przekazuje ją pokrzywdzonemu. Istotną kwestią jest ustalenie, czy zamiarem hejtera internetowego było, aby treść dotarła do pokrzywdzonego. Hejt internetowy będzie stanowił przestępstwo zniewagi z punktu c) również wtedy, kiedy odbiorca nie przekazuje pokrzywdzonemu treści zniewagi, mimo że hejter internetowy działał w taki sposób, aby treść dotarła do pokrzywdzonego. Nie dojdzie do przestępstwa, jeżeli osoba trzecia przekazuje treść hejtu internetowego pokrzywdzonemu wbrew woli sprawcy³⁹.

Dla ustalenia, czy doszło do wyczerpania znamion zniewagi z art. 216 kk, decydujące znaczenie mają tak zwane kryteria obiektywne, rozumiane jako generalnie akceptowane normy obyczajowe, zatem hejt internetowy będzie stanowił zniewagę, jeżeli jego treść powszechnie zostanie uznana za obelżywą⁴⁰.

Podobnie jak w art. 212 kk, art. 216 kk konstytuuje dwa typy przestępstwa zniewagi: podstawowy (art. 216 § 1 kk) i kwalifikowany (art. 216 § 2 kk) ze względu na *modus operandi* sprawcy, polegający na popełnieniu czynu zniewagi za pomocą środków masowego komunikowania się⁴¹. Rozważania dotyczące środków masowego komunikowania się poczynione w podpunkcie dotyczącym art. 212 kk pozostają aktualne dla art. 216 kk z jednym wyjątkiem, iż przestępstwa zniewagi można dokonać za pomocą poczty elektronicznej lub komunikatora, gdyż ustawodawca w art. 216 kk nie wprowadza obowiązku przekazu informacji dotyczącej adresata do innego grona odbiorców z wyjątkiem znieważenia pokrzywdzonego pod jego nieobecność, lecz publicznie. Przestępstwo zniewagi może zostać popełnione również wtedy, gdy jedynym odbiorcą hejtu był jego adresat⁴².

Przestępstwo zniewagi ma charakter powszechny, co oznacza, iż sprawcą hejtu internetowego, stanowiącego zniewagę, może być każda osoba, bez względu na jej właściwości. Realizacja znamion czynu zabronionego zniewagi może nastąpić wyłącznie w formie działania, zatem hejtu internetowego, stanowiącego zniewagę, nie da się popełnić przez zaniechanie. Przestępstwo zniewagi można popełnić umyślnie, zarówno w zamiarze bezpośrednim, jak i ewentualnym, co oznacza, że sprawca hejtu internetowego musi mieć świadomość, że publikowane za pomocą internetu przez niego treści poniżają godność adresata, ponadto hejter internetowy musi chcieć lub godzić się na popełnienie przestępstwa zniewagi, zatem nie ponosi odpowiedzialności karnej sprawca, który nie posiada świadomości, iż w świetle obowiązujących norm społecznych, kulturalnych i zwyczajowych hejtem internetowym znieważył adresata zarzutu⁴³. Zniewaga tak samo jak przestępstwo zniesławienia jest przestępstwem formalnym, bowiem do jego dokonania nie jest wymagany żaden konkretny skutek, a w szczególności by adresat hejtu internetowego poczuł się poniżony bądź dotknięty w swojej godności, lub też znieważająca wypowiedź dotarła do niego za pomocą elektronicznych środków komunikacji⁴⁴.

³⁹ W. Wróbel, A. Zoll, *Kodeks karny...*, s. 81-95.

⁴⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 6 czerwca 2011 r., sygn. akt II AKa 91/11, Lex 895936.

⁴¹ A. Zoll, *Kodeks karny. Część szczególna...*, s. 30-70.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ W doktrynie prawa karnego toczy się dyskusja, czy zniewaga jest przestępstwem materialnym, czy też formalnym. Pogląd, iż zniewaga jest przestępstwem materialnym, popierają W. Kulesza, A. Zoll, P. Hofmański, J. Satko, B. Kunicka-Michalska, J. Wojciechowska, J. Wojciechowski, A. Wąsek, A. Marek. Z kolei za poglądem, iż zniewaga stanowi przestępstwo materialne, opowiadają się M. Surkont i O. Górniok. Autorka niniejszego opracowania popiera pogląd, iż zniewaga to przestępstwo formalne.

Ściganie przestępstwa zniesławienia zarówno w typie podstawowym, jak i kwalifikowanym następuje z oskarżenia prywatnego (art. 216 § 5 kk)⁴⁵.

Typ podstawowy przestępstwa zniewagi zagrożony jest karą grzywny od 10 do 540 stawek dziennych, a także karą ograniczenia wolności od 1 miesiąca do lat 2. Z kolei kwalifikowana postać zniewagi, tj. dokonana za pomocą środków masowego komunikowania się, zagrożona jest również karą pozbawienia wolności od 1 miesiąca do 1 roku. Art. 216 § 4 kk przewiduje w przypadku wypełnienia znamion typu kwalifikowanego zniewagi możliwość orzeczenia nawiązki wobec sprawcy przestępstwa zniewagi na rzecz pokrzywdzonego, Czerwonego Krzyża lub na cel społeczny wskazany przez pokrzywdzonego (inaczej niż w przypadku zniesławienia, bowiem nawiązka może zostać zasądzona w przypadku wypełnienia zarówno znamion typu kwalifikowanego, jak i podstawowego zniesławienia)⁴⁶.

HEJT INTERNETOWY JAKO ZNIESŁAWIENIE ORAZ ZNIEWAGA – KRYTERIA RÓŻNICUJĄCE

Istotne wątpliwości budzi to, kiedy hejt internetowy przybiera postać przestępstwa zniesławienia, a kiedy zniewagi ze względu na podobieństwo przestępstw z art. 212 kk oraz 216 kk. Hejt internetowy będzie stanowił zniesławienie, jeżeli jego treść będzie dotyczyła czci zewnętrznej człowieka (poniżenie w opinii publicznej), zaś zniewagę, jeżeli treść zarzutu będzie skierowana przeciwko godności osobistej człowieka (jego osobistych odczuć oraz czci wewnętrznej). Hejt internetowy stanowi przestępstwo zniesławienia, kiedy jego treść jest zracjonalizowana, dotycząca właściwości lub postępowania pokrzywdzonego, które ujawnione za pośrednictwem internetu mogą poniżyć pokrzywdzonego w opinii publicznej oraz narazić go na utratę zaufania do wykonywanego zawodu, zaś odmiennie jest w przypadku zniewagi, bowiem hejt internetowy, wypełniający znamiona art. 216 kk ma charakter niezracjonalizowany – bez wskazania właściwości oraz postępowania pokrzywdzonego. Tym samym hejt internetowy stanowiący pomówienie można zweryfikować w stanie faktycznym, jeżeli jednak dowodu prawdy przeprowadzić nie można, to jest mowa o hejcie internetowym stanowiącym zniewagę⁴⁷. Rozróżnienia hejtu internetowego jako zniesławienia, bądź zniewagi można również dokonać na tle podmiotowym, bowiem pokrzywdzonym w przypadku zniewagi może być tylko osoba fizyczna jako podmiot indywidualny, zaś w przypadku zniesławienia może być to osoba fizyczna, osoba prawna, a także jednostka nieposiadająca osobowości prawnej.

Czynnikiem odróżniającym hejt internetowy jako zniesławienie od zniewagi jest zdolność adresata do rozpoznania treści wypowiedzi, tak więc pokrzywdzony hejtem internetowym w formie zniesławienia musi posiadać zdolność do rozpoznania treści hejtu, co nie jest wymagane w przypadku zniewagi. Również hejt internetowy jako zniesławienie lub zniewagę może odróżnić ilość odbiorców treści wypowiedzi, bowiem w przypadku zniesławienia oprócz pokrzywdzonego hejt internetowy musi dotrzeć do jeszcze co najmniej jednej osoby, co odmiennie reguluje zniewaga, bowiem odbiorcą hejtu internetowego może być wyłącznie adresat⁴⁸.

⁴⁵ Art. 212 § 4 kodeksu karnego.

⁴⁶ W. Wróbel, A. Zoll, *Kodeks karny...*, s. 81-95.

⁴⁷ A. Zoll, *Kodeks karny. Część szczególna...*, s. 30-70.

⁴⁸ Ibidem.

ZAKOŃCZENIE

Na gruncie podniesionych rozważań hejt internetowy może wypełniać zarówno znamiona przestępstw zniesławienia, jak i zniewagi, zarówno form podstawowych, jak i kwalifikowanych. Prawo karne zatem dysponuje narzędziami do ścigania hejtu internetowego, wypełniającego znamiona zniewagi oraz zniesławienia, dlatego też nie jest konieczne penalizowanie hejtu internetowego odrębnym przepisem.

Złożoność zjawiska hejtu internetowego, a także szerokie *modus operandi* hejterów internetowych podważa zasadność wprowadzenia terminu hejtu internetowego do słownika kodeksu karnego. Autorka opracowania stoi na stanowisku, iż nie jest konieczne wprowadzenie legalnej definicji do słownika kodeksu karnego, bowiem złożoność zjawiska społecznego nie pozwala na sformułowanie jednolitej oraz spójnej definicji, zaś wprowadzenie definicji może mieć swoje negatywne konsekwencje w postaci penalizacji tylko określonych schematów postępowania, stanowiących hejt internetowy, pomijając inne zachowania. Hejt internetowy jest zjawiskiem społecznym bardzo dynamicznym oraz stale rozwijającym się w zależności od postępu technologicznego.

Powyższe tezy nie świadczą jednak o tym, iż przepisy kodeksu karnego nie wymagają zmiany. Obecne brzmienie przepisów kodeksu karnego nie chroni osób szczególnie narażonych na hejt internetowy, m.in. osób o odmiennej orientacji seksualnej, dlatego też zasadne byłoby wprowadzenie przepisów *lex specialis* na wzór innych do art. 216 kk, penalizujących zniewagę w stosunku do osób o innej orientacji płciowej oraz seksualnej.

W doktrynie prawniczej toczą się dyskusje, czy do środków masowego komunikowania się należy internet, zatem dla klarowności narzędzi, za pomocą których można popełnić typ kwalifikowany przestępstwa zniewagi i zniesławienia, należałoby w treści art. 212 § 2 kk i art. 216 § 2 kk obok środków masowego komunikowania się uwzględnić internet.

Przepisy dotyczące przestępstwa zniewagi (art. 216 kk) i zniesławienia (art. 212 kk), których znamiona może wypełniać hejt internetowy, są ścigane z oskarżenia prywatnego. Jednym z elementów prywatnego aktu oskarżenia, wymienionym w art. 487 kpk, jest wskazanie oskarżonego. Przy braku odpowiedniej technologii i jednocześnie anonimowości sprawcy wskazanie oskarżonego w prywatnym akcie oskarżenia może być zadaniem utrudnionym, a wręcz niemożliwym dla osoby niewyspecjalizowanej w informatyce. Należy zwrócić uwagę, iż obecne brzmienie przepisów kodeksu postępowania karnego zawiera rozwiązanie odnoszące się do powyższej problematyki, bowiem zgodnie z art. 488 § 2 kpk na polecenie sądu policja dokona czynności, których celem będzie ustalenie danych hejtera internetowego. Tym samym w prywatnym akcie oskarżenia można wskazać link z bezprawną treścią, przy czym czynności dotyczące ustalenia danych hejtera internetowego będą wykonywane przez policję na polecenie sądu. Wyjściem z powyższej sytuacji jest również złożenie skargi do policji w rozumieniu art. 488 § 1 kpk. Pokrzywdzony posiada możliwość złożenia ustnej lub pisemnej skargi do policji, przy czym policja w razie potrzeby zabezpiecza dowody, których celem jest ustalenie danych hejtera internetowego. Artykuł 488 § 1 oraz 2 kpk budzą jednak uzasadnione wątpliwości, a zwłaszcza wśród osób niezajmujących się zawodowo prawem⁴⁹. Zasadne byłoby wprowadzenie

⁴⁹ K. Dudka, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2020, s. 1091-1113.

nie zmiany trybu ścigania kwalifikowanych przestępstw zniesławienia oraz zniewagi z trybu prywatnoskargowego na tryb wnioskowy. Wówczas ściganie (w tym ustalenie danych hejtera internetowego) spoczywałoby na organach ścigania na wniosek pokrzywdzonego. Powyższe rozwiązanie legislacyjne nie budziłoby tak wiele wątpliwości jak artykuł 488 § 1 oraz 2 kpk.

Z uwagi na *modus operandi* hejterów internetowych należy zaproponować wprowadzenie do środków karnych, zawartych w art. 39 kk, zakaz korzystania z narzędzi internetowych, za pomocą których sprawca dokonał hejtu internetowego – portali społecznościowych, komunikatorów internetowych, czatów internetowych etc. Pojawia się pytanie, jak ww. środek karny winien być egzekwowany przez organy ścigania. W egzekwowaniu środka karnego w postaci zakazu korzystania z narzędzi internetowych należałoby zwiększyć rolę dostawców usług elektronicznych – tutaj organy ścigania bądź sąd zgłaszałyby, iż wskazany adres IP sprawcy posiada zakaz korzystania z określonych narzędzi, zaś zadaniem dostawcy usług byłoby monitorowanie, czy sprawca nie korzysta z narzędzi internetowych i każdorazowe zgłaszanie organom ścigania stwierdzonych nadużyć. Tym samym obecne brzmienie przepisów kodeksu karnego, penalizujących hejt internetowy, w większym zakresie spełnia swoje funkcje.

Możliwość zwalczania zjawiska hejtu internetowego dają również inne gałęzie prawa. Na gruncie art. 23 kodeksu cywilnego można przyjąć, iż hejt internetowy stanowi naruszenie dóbr osobistych w postaci prawa do poszanowania dobrego mienia oraz wizerunku oraz – w niektórych przypadkach – prywatności, zatem powód na podstawie art 24 kodeksu cywilnego może żądać zaniechania działania sprawcy, podjęcia czynności niezbędnych do usunięcia skutków naruszenia – przykładowo przez złożenie przez hejtera internetowego oświadczenia w określonej treści oraz formie. Adresat hejtu internetowego może również żądać zadośćuczynienia pieniężnego lub zapłaty określonej sumy pieniężnej na wskazany cel społeczny.

Istnieje również możliwość ustalenia osoby sprawcy na gruncie prawa medialnego – zgodnie z art. 18 ust. 6 ustawy o świadczeniu usług drogą elektroniczną usługodawca świadczący usługi drogą elektroniczną jest zobowiązany nieodpłatnie udostępnić dane organom państwa uprawnionym na podstawie odrębnych przepisów na potrzeby prowadzonych przez nie postępowań.

Bibliografia

Literatura

Dudka K., *Kodeks postępowania karnego*, Warszawa 2020.

Dynkowska J., Lemann N., Wróblewski M., Zatora A., *Hejterstwo. Nowa praktyka kulturowa? Geneza. Przypadki. Diagnozy*, Łódź 2017.

Filar M., *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. V, Warszawa 2016.

Giezek J., *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, Warszawa 2014.

Grudecki M., *Prawno karne konsekwencje hejtu internetowego*, „Kultura – Media – Teologia” 2017, nr 29.

Górniok O., *Kodeks karny. Komentarz*, tom 2: *Komentarz do artykułów 117-363*, Warszawa 2016.

Juza M., *Hejterstwo w komunikacji internetowej: charakterystyka zjawiska, przyczyny i sposoby przeciwdziałania*, Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2015.

Konarska-Wrzosek V. (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. II, Warszawa 2018.

Lachowski J., Marek A., *Prawo karne. Zarys problematyki*, Warszawa 2018.

Leszczuk-Fiedziukiewicz A., *Czy hejt i mowa nienawiści staną się normą? Społeczne uwarunkowania zachowań dewiacyjnych w internecie*, Białystok 2018.

Marcinkowski W., *Kodeks karny. Część wojskowa. Komentarz*, Warszawa 2011.

Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932.

Marek A., *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2010.

Mozgawa M., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2019.

Mozgawa M., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, Warszawa 2021.

Sroka T., *Kodeks karny. Wybór orzecznictwa. Komentarz orzecznicy*, Warszawa 2014.

Mielcarek T., *Znikoma społeczna szkodliwość czynu w praktyce prokuratorskiej i sądowej*, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/09/Kondrad-Mielcarek-Znikoma-szkodliwoscC5%9B%C4%87-spoC5%82eczna-czynu-195.pdf>.

Wasiuta O., Klepka R., *Vademecum bezpieczeństwa informacyjnego*, Kraków 2019.

Wróbel W., Zoll A., *Kodeks karny. Część szczególna, tom II: Komentarz do art. 117-211a*, Warszawa 2017.

Zoll A., *Kodeks karny. Część szczególna, tom II: Komentarz do art. 117-277 kk*, wyd. IV, Warszawa 2013.

Akty normatywne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. 1997 nr 78, poz. 483)

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku – Kodeks cywilny (Dz.U. 1964. nr 16, poz. 93).

Ustawa z dnia 18 lipca 2002 roku o świadczeniu usług drogą elektroniczną (Dz.U. 2002 nr 144, poz. 1204).

Orzecznictwo

Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 23 grudnia 1924 roku, II K 2249/24, OSN(K) 1924/2/231.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 5 marca 2015 roku, sygn. akt III K 274/14, OSNKW 2015/9/72.

Postanowienie Sądu Najwyższego z 17.08.2016 r., IV KK 53/16, LEX nr 2087823.

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 7 maja 2008 roku, sygn. akt III K 234/07, Orzecznictwo Sądu Najwyższego-Izba Karne i Wojskowa 2008/9/69.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 18 lutego 1971 roku, sygn. akt U10/70, OSNKW 1971/6/94.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2010 roku, sygn. akt I KZP 12/12, OSNKW 2012/11.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29 października 2012 roku, sygn. akt I KZP 12/12, OSNKW 2012/11/112.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 6 grudnia 2012 roku, sygn. akt II AKa 218/12, OSNKW 2012/7.

Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 10 listopada 2015 roku, sygn. akt I OSK 685/14, Lex 1989980.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 12 września 2018 roku, sygn. akt I ACa 1720/17, Lex 2668675.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 6 czerwca 2011 roku, sygn. akt II AKa 91/11, Lex 895936.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 26 lutego 2018 roku, sygn. akt VI ACa 1576/16, Lex 2578915.

Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 27 września 2018 roku, sygn. akt II AKa 155/18, Lex 2583360.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 15 stycznia 2004 roku, sygn. akt II AKa 374/03, Lex 119970.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 19 października 2019 roku, sygn. akt II AKa 198/19, Lex 2749495.

Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 11 lipca 2019 roku, sygn. akt II AKa 223/19, Lex 2704600.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 19 lipca 2018 roku, sygn. akt: II AKa 192/18, KSAG2018/4/118-128.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 6 czerwca 2011 roku, sygn. akt II AKa 91/11, Lex 895936.

Wyrok Sądu Rejonowego w Raciborzu z dnia 17 października 2016 roku, sygn. akt II K 157/16, Lex 2172641.

Wyrok Sądu Okręgowego w Gdańsku z dnia 6 czerwca 2019 roku, sygn. akt XV C 961/18, Lex 2721196.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2015 roku, sygn. akt V KK 301/14, Lex 1663833.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia z dnia 17 listopada 2014 roku, sygn. akt V KK 231/14, Lex 1583243.

Wyrok Sądu Najwyższego z 13 września 1982 roku, sygn. akt II KR 203/82, Lex 21952.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 września 1938 r., III K 3152/37, Zb. Orz. 1939, poz. 29.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 listopada 1933 roku, sygn. akt III K 1037/33, OSN(K) 1934/4/55.

Wyrok Sądu Okręgowego w Gliwicach z dnia 21 czerwca 2017 roku, sygn. akt: II C 362/16, Lex 2413296.

Wyrok Sądu Rejonowego w Krośnie z dnia 28 listopada 2017 roku, sygn. akt II K 171/17, Lex 2544616.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2016 roku, sygn. akt P 10/06.

Źródła internetowe

Poradnik przedsiębiorcy, 2008 rok, <https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-co-to-jest-mem-internetowy>.

Polskie Wydawnictwo Naukowe, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/socjologia;3977137.html>.

Słownik języka polskiego sjp, <https://sjp.pl/hejt>.